

Halmos Károly

Prófétálások: kettős beszéd Szekfű Gyula *Három nemzedékében*

Bolgár Dániel érdekes és szenvedélyes tanulmányt jelentetett meg a *Korall* 66. számában a páriakapitalizmus elméletéről. Célkitűzése szerint azt kívánta mérlegelni, „mennyire hasznosítható ez a teória az empirikus vizsgálatban”, illetve „kellőképp hihető, logikus és alátámasztott-e ez a teória”.¹ Ezeknek a kérdéseknek a megfogalmazásával a Szerző a vonatkozó elképzelést – bár nem kimondva – nem egyszerűen elméletnek, hanem tudományos elméletnek tekinti. Kérdése kapcsán ugyanakkor azt állapítja meg, hogy az elmélet „nem éppen a következetes empirikus tesztelés hatására formálódott”.² (E tekintetben tehát az elképzelés a tudomány belső normái szerint mégsem tudományos elmélet, hacsak a feyerabendi „anything goes” értelmében nem az.) Azonban a kezdő kérdésre adott negatív válasz sem annyira a tanulmány kifejtő részéből következik, mint inkább a végén szóba hozott irodalmi hivatkozásokból.³

Helytelen volna azonban a tanulmányt emiatt félretenni. A kifejtő részt magam úgy foglalom össze, mint annak bemutatását, milyen szerepet játszott a zsidó és a zsidóság képe a modernitás kihívásaira adott hazai válaszok történeti összefoglalási kísérleteiben. Bolgár Dániel szerint ez egy elképzelés fejlődéstörténete, mely elképzelés utat talált a történeti és a szociológiai irodalomba, s ekként tudományszociológiailag – a tanulmány eredeti kérdésétől függetlenül – érdeklődésre tarthat számot. Megjegyzem, a Szerző által használt „elképzelés” kifejezés helyett a „toposz” találébb volna, hiszen a toposz nyelvileg képpé formált szónoki alakzat, amelyre a szónok, a közönséget meggyőzendő, köztudomásként hivatkozik. (A magam részéről a továbbiakban ezt használom.)

Nem tekintem át a tanulmány egész eszmetörténeti részét, csak a hazai vonatkozású részekből emelem ki azt, ami alább következő hozzászólásom tekintetében érdekes. E hozzászólásomnak pedig az a célja, hogy megmutassa, annak a „mesterelbeszélésnek”, „mélystruktúrának”, amelyikről Bolgár Dánielnél „páriakapitalizmusként” esik szó, van másik lehetséges származtatása.⁴ Ezt részletesebben kifejtenő, szóba kell hoznom a (politikai) eszmetörténet egyik nagy gondját, a szótár, illetve nyelvezet és az általuk közvetített üzenet kérdését.

¹ Bolgár 2016: 164.

² Bolgár 2016: 189.

³ Bolgár 2016: 189–190.

⁴ A mesterelbeszélés/mélystruktúra nem azonos a toposszal, bár mindkettőnek lehet neve; az előbbi nincs szavakba öntve és el van rejtve, az utóbbi nyelvileg megformált és kifejezett.

Röviden: bár az eszmék története összefoglalható nagy vonalakban, de maguk az eszmék a nyelv közvetítésével, pillanatnyi vitahelyzetek sorozatán át fejlődnek. Egy-egy korban a különböző politikai nyelveknek megvan a maguk szókinccse. A szótár adott. A vitázó fél döntheti el, használja-e vagy sem, de elvetésével üzenetének célba juttatását veszélyezteti. A szótár ugyanakkor nem szabja meg, mely eszmék fejezhető ki általa, bár bizonyos eszmék kifejtését megnehezíti, másokét megkönnyíti. A politikai megnyilvánulások – bármiről beszélnek is – a jövőről szólnak. A politikai beszéd performatív – a kimondott szavak cselekedetek.

A történelmi tevékenység lényegében – Droysennel szólva – történetek történelemmé formálása. A történetírói művek a múltról szólnak, de a mindenkori maradékhoz beszélnek. Ez az átalakítás legalább részben köznyelvi eszközökkel történik, és ezáltal bizonyos mértékben szintén performatív jellegű. Magyarán: a történelemnek üzenete van. Az adott kérdésben állításom a következő: a 19. század utolsó harmadát megnyitó nagy válságtól kezdve hazánkban egyre fokozódó mértékben nyert teret az antiszemita szótár. A történészek dönthettek arról, használják-e ezt a szótárat, de egyrészt döntésükkel – akarva, nem akarva – megválasztották üzenetük célközönségét is, másrészt nem zárható ki, hogy az antiszemita szótáron keresztül nem antiszemita üzenetet kívántak közvetíteni. Miként a nyelvi jelenség ott kezdődik, ahol a nyelvi jel függetlenedik eredetétől, az antiszemita szótár is megkülönböztetendő az antiszemitizmus ideológiájától. Ez utóbbit abbéli szilárd meggyőződésnek tekintem, hogy a világ jobbításának végső eszköze a szemita faji jelleg kiküszöbölése, függetlenül attól, hogy ez a faji jelleg miben áll, vagy akár egyáltalán objektíve létezik-e (szubjektíve létezik – az antiszemiták elméjében mindenképpen).⁵

Visszatérve a páriakapitalizmus-toposz hazai vonatkozásaihoz, Bolgár Dániel azt az eszmét nevezi páriakapitalizmusnak, amelyik „a zsidó siker titkát a zsidó kívülállásban találja meg”. Az eszme leszármazását tekintve „ordas”, és formálódásának van hazai története.⁶ A hazai történet előadását Bolgár Dániel Hajnal Istvánnal kezdi bár, de előadása végén kiderül, hogy az igazi kezdet Szekfű Gyula. Szerző megállapítása szerint Hajnalnál a zsidó és a zsidóság szerepeltetése a történetben rendszeres ugyan, de mellékes.⁷

„Hajnal [...] szemében a zsidók előretörése olyasmi volt, ami egy kultúrfejlődés szerkezeti hibáit leplezi le [...]. Számára a zsidó érvényesülés [...] a jellegzetes kelet-(közép-)európai elmaradottságnak a súlyos tünete volt.”⁸

E ponton nem tudom megkerülni, hogy a szótár-üzenet ellenpont alapján ne cáfoljam Kollégám egyik állítását. Bolgár Dániel szerint Hajnal elhíresült

⁵ Vö. Halmos 2015.

⁶ Bolgár 2016: 164.

⁷ Bolgár 2016: 176.

⁸ Bolgár 2016: 181.

és végső soron szerkesztői pályafutásának végét előidéző Baráth-recenziójában a politikai alkalomhoz igazodván azt írta, hogy „a zsidókkal [...] el kell bánni”,⁹ amit morálisan súlyosbít az, hogy az úgynevezett negyedik zsidótörvény után írta. Az eredeti szöveghelyen azonban nem „el kell bánni”, hanem „kell elbánnunk” szerepel. Az apró szintaktikai eltérésnek jelentésbeli oka van.¹⁰ Hajnal a szóban forgó bekezdésben másutt – személyes véleményként – azt szögezi le, hogy a zsidó egyének „nem fajbiológiaiilag determinált erkölcsi fogyatékoságú” lények, „hanem teljes értékű emberek”. Ugyancsak megjegyzi, hogy a zsidók érvényesülési lehetőségeinek megvonását végbe „lehet [...] vinni emberi méltóságuk sérelme nélkül is”.¹¹ Ezekre a megjegyzésekre is igaz kell legyen, hogy az úgynevezett negyedik zsidótörvény (1942: XV. tc.) után születtek. Nem kívánom azt állítani, hogy Hajnal István kijelentései ma vállalhatók. Nem kívánom azt sem állítani, hogy Hajnal István történetpolitikai értelemben bölcs lett volna. Mindössze két állítást teszek. Egyrészt, az antiszemitizmusra vonatkozó értelmezésem alapján Hajnal nem az irányzat követője – hiszen műveiben a magyar társadalom deficitjeiért nem a zsidókat okolja, csak jelzésnek tekinti ténykedésüket. Másrészt, bár Hajnal István az antiszemita szótárral élt (a politikai olvasatot érvényesítvén érdektelen, lelkesen-e vagy vonakodva), nem lépte túl a felebaráti ('Mitmensch') tisztelet határát.¹² A Bolgár Dániel által előhozott eset azonban fontos. Felszólítás arra, tisztázni kell, kikhez is akart szólni Hajnal István a történetírás szakmai fórumában, amikor a kifogásolt megfogalmazásokra szánta el magát, illetve milyen állapotban volt a történeti hivatás, ha egy szakmai fórumban ilyen megnyilvánulások voltak kívánatosnak vélhetők.

Bibó István illetően nem kívánom különösebben vitatni Bolgár Dániel meglátásait, de a történeti hűség kedvéért meg kell jegyezni, hogy Bibó idézett műve csak eszköztárában támaszkodik Hajnal Istvánra. Az igazi alap és a vita-partner valójában apósa, Ravasz László püspök. A Bibó-mű címe csak kibővítése Ravasz László egyik beszéde címének.¹³

⁹ Bolgár 2016: 179.

¹⁰ Juhász et al. (szerk.) 1978 alapján az „elbánnik” igének két jelentése van. Az elsődleges az 'úgy jár el valakivel, valamivel, hogy kárt okoz neki, esetleg pusztulását okozza', illetve 'megbirkózik vele, legyűri'. A második jelentés régies minősítésű, 'valakivel, valamivel valahogyan bánik' jelentéssel. Az, hogy Hajnal István az igenevet el nem váló alakjában használta, amellet szól, hogy az „elbánni” szót annak második jelentésében alkalmazta.

¹¹ Hajnal 1942: 456. Természetesen nem szabad elsiklani a zsidó egyénekre vonatkozó „ha nem is szenvedésük nélkül” kitétel mellett, amit viszont Bolgár Dániel nem észrevételez.

¹² Hajnal István katolikus volt, így a felebarátság értelmezése ('embertárs') tekintetében az (ugyan nem kortárs) megfelelő felekezeti lexikonhoz fordultam ('Felebarát' szócikk). Félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy 1. nem felebaráti szeretetről beszélek. 2. Hajnal elfogadja a zsidó egyének erkölcsiségét, emberségét (ezek a felebarátság kritériumai) – más kérdés, hogy politikailag egyáltalán lehetséges-e az általa javasolt lehetőség. Külön vizsgálatot érdemelne, vajon javaslata kiállná-e Rawls tesztjét (vagyis azt, hogy a szociális és gazdasági egyenlőtlenségek akkor jogosultak, ha a legnyomorultabbak helyzetén javítanak). Valószínűleg nem – de politikai eszközöket politikailag csak adott helyzetben lehet megítélni. Szerencséje van annak, akinek nem adatik lehetősége politikai ötletei megalósítására.

¹³ Halmos 2010.

Bolgár Dániel elemzésében Hanák Péter a vonatkozó hazai történeti irodalom áttekintésének utolsó pontja, ámde ehelyütt kiderül, hogy a történet maga is újraértelmezendő, mert Hanák felfogását, vagy felfogásait, föltehetőleg Szekfű Gyula *Három nemzedéke* befolyásolta.¹⁴ Evvel minden további nélkül egyetértek, ez viszont felborítja a toposz fejlődéstörténetének eddigi előadását. A Bolgár Dániel által említett hazai szerzők közül Szekfű Gyula vetette föl legkorábban a hazai kapitalizmus kiépülésének gondjait. De nem ő volt az első a magyar irodalomban. A páriakapitalizmus toposza nagyon is képszerű formában – miként arra maga Szekfű is hivatkozik – legalább Keleti Károlyig megy vissza. Szekfű Gyula Keleti Károly fejlődésképét, mondhatni, csak áramvonalasította.¹⁵

Bolgár Dániel gondolatmenetének szelektív összefoglalása végén még egy mozzanatra térek ki. Szerző szerint a páriakapitalizmus-toposz német eredetijének egyik fontos eleme a zsidók amoralitása („erkölcsi közömbössége”¹⁶). Ehhez képest Hajnal István elgondolásával kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy Hajnal nem annyira az erkölcsöt, mint inkább a szokást hangsúlyozza. Később mégis azt rója föl a toposz alkalmazóinak, hogy azok úgy tartották, a zsidók erkölcsi mocsárba sülyedtek.¹⁷ Hozzászólásom célját tekintve nem érdekes, hogy az egyes szerzők a zsidó magatartást (melynek létét vélelmezték) erkölcsi alapon ítélik-e meg, vagy sem. Sokkal inkább fontos, hogy Bolgár Dániel a toposzt nem egy erkölcsileg közömbös, hanem egy erkölcstelen (értsd: erkölcsellenes) őstípusból, a zsidó uzsorás alakjából vezeti le.¹⁸ Bár e levezetésben komoly tekintélyre, Le Goffra hivatkozik, maga az állítás, miszerint a középkorban minden kamat uzsora, s ekként tilalmazott lett volna, vitatható.¹⁹ Sajátos módon magyar nyelven a tétel még igaz is, hiszen a *kamat* szó szerb közvetítéssel a görögből érkezett és eredetileg ’nyereség’ jelentése volt. Az *uzsorás* a 14. század végétől adatolt, s a nyelvi bizonytalanságot mutatja, hogy az idegen szavak kiegészés környékén megjelent szótárában az *usura* ’haszonvételi díj, kamat’, míg az *usurarius* (’uzsorás’) az, aki *usuraria pravitast* (’uzsoráskodást’) űz.²⁰ A nyugati világban viszont az *interest* eredetileg az elmaradt haszonnal, veszteséggel szembeni jogos igényre, a francia *loyer de l’argent*, ill. a német *Zinse* hasonlóképpen bérleti díjra utal. A kölcsönadásból fakadó

¹⁴ Bolgár 2016: 184.

¹⁵ Halmos 2008: 154.

¹⁶ Bolgár 2016: 180.

¹⁷ Bolgár 2016: 180, 181.

¹⁸ Köszönöm Madarász Aladárnak, hogy felhívta figyelmemet, miszerint a kamatszédést a II. lateráni zsinat tiltotta meg 1139-ben, míg a zsidók megkülönböztetését csak az 1215. évi lateráni zsinat határozta el.

¹⁹ A *mutuum* esetében az átadott javakkal azonos fajtájú és mennyiségű jószágot kellett visszaadni, de a *stipulatio* (kötelezettségvállalási egyezség) nem volt tiltott. A *damnum emergens* (’kártérítés’), illetve *lucrum cessans* (’elmaradt haszon pótlása’) elfogadható volt.

²⁰ Babos 1865.

lemondás díjazása nem volt tiltott. A kérdés összetettségéről legrövidebben egy ismertető cikk alapján alkothatunk képet.²¹

Kitűzött célom tehát, hogy bemutassak egy másik elbeszélési mélyszerkezetet, s tegyem ezt olyan anyagon, amelyet Bolgár Dánielnek – megítélésem szerint – sokkal nagyobb figyelemben kellett volna részesítenie, mint amekkorában ténylegesen tette. Az anyag a páriakapitalizmus elmélettörténetének egyik fontos lépcsőfoka, Szekfű Gyula *Három nemzedéke*. Teszem mindezt azért, hogy a páriakapitalizmus tézisének relativizáljam; hogy rámutathassak: ez a tézis szigorúan véve nem elmélet, hanem egy eszme, amely viszont a másik gondolati rendszer, nevezetesen a prófécia mélyebb törvényszerűségeinek engedelmeskedik, s innen nézve a „tények”, mondhatni, érdektelenekek.

Szekfű Gyula a *Három nemzedék* bővített kiadásában, a Trianon óta című bővítményhez fűzött előszavában azt írja, soha nem érzett magában „hivatást sem prófétának, sem vezetőnek” lenni; „egyszerű megfigyelője” volt „a régmúltnak, a közelmúltnak és a jelennek”.²² A kérdésre, vajon a történész lehet-e egyszerű megfigyelő, már Wilhelm Humboldt is, Gustav Droysen is lényegében tagadólag válaszolt. A megállapítás első felét illetően a szakirodalom éppenséggel Szekfű prófétai szerepét mérlegeli: „A *Három nemzedék* nemzeti mesternarratívája a jelenből a múltba jósolt vissza”.²³ Dénes Iván Zoltán a prófétaságot úgy értelmezi, miszerint Szekfű Gyula művének mértékadó alakja, Széchenyi István „már-már isten helyét” foglalta volna el, és a magyarság egyedüli igaz prófétája lett volna.²⁴ Széchenyi igéjét a *Három nemzedék* szerzője, Szekfű Gyula közvetítette volna, lévén ő „a prófécia közvetítője, saját korában maga is próféta”.²⁵ Itt kell megemlítenem, hogy a következőkben a prófétaságot nem abban az értelemben használom, amiként azt Csunderlik Péter egy ismertető cikkében Schlegel aforizmájára hivatkozván,²⁶ éppen Szekfűre utalva, feleleveníti – tehát nem arról lesz szó, hogy a történész visszafelé tekintő próféta, hanem arról, hogy a prófécia mint gondolati rendszer miként vezeti láthatatlanul a szerző kezét, szervezi szövegét.

A Biblia saját értelmezése szerint a próféták az Úr szavait közvetítő látnokok, akik révületbe esnek,²⁷ magukon kívüli állapotba kerülnek. Szekfű prófétaságát illetően a *Három nemzedék* szövege ezt az eksztatikus állapotot nem támasztja

²¹ Pósnán 1993. A római jogot illetően: Földi 1997. Érdekes, hogy Pósnán legutóbbi tanulmánya (Pósnán 2018) ugyanarra az irodalomra hivatkozva az általános kamattilalom mellett teszi le a garast.

²² Szekfű é. n. [1934]: 381.

²³ Dénes 2015b: 85.

²⁴ „[M]eg kell jegyeznünk, hogy Széchenyi előtt másfél évszázaddal a költő Zrínyi szintén az erkölcsi javulás evangéliumát üvöltötte bele egy siket és vak nemzedék fülébe, talán pontosabban és hangsúlyozottabban, mint a legnagyobb magyar” (Petheő 1921: 8).

²⁵ Dénes 2015a: 229.

²⁶ Csunderlik 2014: 193.

²⁷ A próféták. Vö. Bartha–Vladár 1993: 278–282.

alá. A trianoni szerződés aláírása után egy, legfőljebb két hónapra keltezett²⁸ Előszó inkább valamiféle bénító varázs alóli szabadulást említ.²⁹

A Trianon óta című részben viszont, négy bekezdéssel az után, hogy elhárította a próféataságot, figyelmeztetnie kell magát, hogy óvakodjék a hevülettől.³⁰ A Dénes Iván Zoltán által közölt levelezés³¹ fényében azonban az imént idézett szavak egy – legyen az bár átélt – szerep megnyilvánulásai. Nem nyilvános közlésben Szekfű úgy minősíti könyvét, miszerint abban volnának „prófétai, lírai és szélsőséges” részek, melyektől azonban a mű megtisztítható volna. A levlérszlet arra utal, hogy Szekfű számára a próféataság külsődleges, csak az elbeszélői ént övező szerep volt. Meg kell tehát erősítenem állításomat: a próféciónak, mivel célra irányul, logikája van, s hiába csak szerep valaki számára a prófétáié, a szerep ereje kényszerítő erővel bírhat az elbeszélői én számára. Ebben a tekintetben a prófécia beszédtekként (*speech act*) hasonlít a politikai beszédre. Ennek megfelelően van is példa arra, hogy próféták országok sorsát eldöntő politikai szerephez jutnak.³²

Szekfűt gyakran éri az a vád, hogy cinikus vagy elvtelen volt – magyarán: híján lett volna az emberi tisztességnek. A következőkben nem szerezcsenmosdatásba fogok, hanem megkísérlem ésszerű okát adni Szekfű viselkedésének. A gondolatmenet végén szerző és közönsége viszonyához kívánok kilyukadni, és igyekszem bizonyos társadalomtörténeti föltevéseket megalapozni. A prófétaláson kívül még két szöveghely van a műben, amely ótestamentumi utalást tartalmaz. Az egyik rögtön a mű első kiadásában megjelent, majd a bővített kiadásban újra közölt Előszó utolsó mondata,³³ a másik egy Fényes Elektől vett idézet.³⁴ Ez mennyiségileg kevés ahhoz, hogy az ótestamentumi próféciónak a *Három nemzedékre* gyakorolt hatásáról beszélhessünk. A kulcs másutt, a középkori magyar eredethagyományban van.³⁵ A téma biblikus vonatkozásainak feldolgozója, Krausz Sámuel többek között Marczali Henrik forráskiadása alapján értelmezi a föllelhető motívumokat.³⁶ Mint megjegyjezi, már Marczali is szóba hozta egy helyütt biblikus emlék beszűrődését. Krausz hivatkozása csak a német kiadást illetően pontos, a magyart illetően nem, de ez részletkérdés. A kitűzött

²⁸ „1920. július havában.”

²⁹ Szekfű 1920: 4. Az idézet a 56. lábjegyzetnél olvasható.

³⁰ A hevület nem egyenlő a prófétasággal, ám összefüggésük kétségen felül áll: a prófétaság egyik fiziológiai jellemzője a hevület. „Az eksztatikus próféták gyakran eszméletlenül, ruhájukat levetve heverték a földön egész nap (1Sám 19,24). Az öntudaton kívüli állapotot zenével, táncsal (2Sám 6,5), szeszes italokkal (vö. Ézs 28,7), üvöltözéssel (vö. 1Kir 18,20kk, 28kk; 22,6.10kk), a test bevagdolásával (1Kir 18,28) idézték elő” (‘Révület’ szócikk). A leírt jelenségek – az utolsó kivételével – teljes testi hevülésre utalnak. Mindezek alapján van okom úgy vélni, Szekfű Gyula a hevület említésével a prófétasággal kapcsolatosan inti magát.

³¹ Dénes 2015a: 233.

³² Buzási 2017.

³³ Szekfű é. n. [1934]: 5–6.

³⁴ Szekfű 1920: 142.

³⁵ Halmágyi 2018.

³⁶ Krausz 1898; Marczali é. n. [1882].

cél szempontjából két tény érdekes. Az egyik, hogy Marczali Henrik Szekfű Gyula tanára volt,³⁷ a másik, hogy a korai magyar történelem kútfőiben megemlítetik Ezékiel,³⁸ s ezek közül eggyel, Kézai Simon krónikájával Marczali Henrik foglalkozott.³⁹

A továbblhaladás érdekében röviden – tartalmi ismertetés nélkül – jellemezni kell magát a *Három nemzedék*et.

A *Három nemzedék* egy tudós röpirata.⁴⁰ A két háború közötti, ellenforradalminak nevezett időszakban – változó formában ugyan, de – többször is megjelent.⁴¹ A II. világháború után, bár évtizedeken át nem jelent meg újra, a történetírás foglalkozott vele – nem *jelenvaló*ként is hatott.⁴² *Létében* túlélte a szocializmus évtizedeit, s a rendszer felbomlásának idején hasonló kiadásban újra közzétették – újra *volt*.⁴³

Első közelítésben a *Három nemzedék* esszé – kísérlet – a Magyar Királyságnak a reformkor kezdetétől a történelmi Magyarország felbomlásáig terjedő történetének elmondására. Ebben a tekintetben a mű nagyon bő lére lett eresztve. Lényegét Szekfű már a háború alatt megírta, sokkal rövidebben és tárgyilagosabban. Széchenyit már akkor is a későbbi szerepkörébe állította be, de jellemzését még nem egy kétszavas *epitheton ornans*ba sűrítve, hanem két bekezdésnyi terjedelemben adta meg.⁴⁴ Második közelítésben a mű magyarázatkísérlet arra, miként jutott el a magyar nemzet a reményekkel teli reformkori megújulástól a háborús bukás kiváltotta krízisig. Harmadrészt a röpirat szónoki alkotás: az ország nemzetének a „nemzedékek sora” toposz használatával elbeszélte hanyatlástörténete. Negyedik, de nem utolsó, sőt talán legfontosabb tekintetben a mű politikai kiáltvány. Nem abban az értelemben politikai, hogy a politikáról szól (ami egyébként tény), hanem abban, hogy azt politizáló módon teszi. (Politizálónak tekintek egy megnyilvánulást, ha a jövőre irányul, akaratot és felhatalmazást sejtet.⁴⁵)

³⁷ „Tanárai közül a legnagyobb hatást az egyetemen Marczali Henrik [...] gyakorolta rá” (Dénes 2001: 8).

³⁸ Halmágyi 2018: 10, 25.

³⁹ Marczali é. n. [1882]: 40–50.

⁴⁰ Amikor ezt kimondom, tudatában vagyok annak, hogy Erős Vilmos, Miskolczi Ambrussal vitázva, tiltakozik a mű pamfletté minősítése ellen. Ha a pamflet gyűnyirat (Babos 1865), akkor Erős Vilmosttal értek egyet (Erős 2012: 123). Érdekes, hogy a próféta-ság képzettársítási körébe tartozó „látomás” és „indulat” kifejezések Erősnél nem Szekfűre, hanem Miskolczyra vonatkoznak.

⁴¹ Dénes 2015a: 486.

⁴² A pártállami korszak recepciójának jellegzetes termékei időrendben: Mérei 1959; Mérei 1960; Pach 1962; Lederer 1969: 109–118, 147–148.

⁴³ Szekfű 1989.

⁴⁴ Szekfű 1918a: 145–196, illetve Szekfű 1918b: 152–199. Széchenyit illetően: Szekfű 1918a: 157.

⁴⁵ Sejtetést mondok, mert az akarat fogalma nehezen fér össze tényállítások lehetőségével. Akaraton valamely (nem föltétlenül kinyilvánított) végső cél kialakítására és megvalósítására való törekvést értek. Akaratunk cél-eszköz viszonyba rendezi világunk dolgait, többek között megnyilvánulásainkat is. Alkalmadtán szükségessé teheti a másokkal való együttműködést, és az

Hivatkozás viszonylag kevés van benne, a tudományos közlés követelményeinek ekként még formailag sem felel meg. Ugyanakkor, bár nem állítja kifejezetten, hogy tudományos munka volna, a sporadikus lábjegyzeteléssel megkísérli olvasótáborra nem céhbéli részét áltatni. Fogalomhasználatának következetlenségeit megemlíteni sem érdemes. A mű az önnön magában foglalt sejtetéssel (hogy tudniillik tudományos mű) ellentétben nem az, de még csak nem is a rankei értelemben vett történetpolitikai alkotás.⁴⁶ (Az előbbi kritériumának a megfigyelés aszketikus jellegét (a *res cogitans* és a *res extensa* megkülönböztetését), utóbbiának az értékítéletek mellőzését tekintem.)

Szekfű Gyula *A magyar állam életrajzának* első kiadásához írott előszavában Friedrich Meineckét idézi meg.⁴⁷ Meineckét Szekfű úgy jellemzi, mint aki

„az újkori történet német művelői közt legtekintélyesebb helyek egyikét foglalja el, tisztán tudományos tevékenységével hatalmas közéleti pozícióra szert tevén: csak legutóbb szólalt fel nagy hatással a porosz választójog kiépítése érdekében”.⁴⁸

Ha Ranke volt a történészek fejedelme, akkor Meineckét joggal tartották utódjának. A Rankééhez vagy Meineckééhez hasonló, a közvéleményre ható és szó szerint tudományos teljesítményt Szekfű ugyan nem tudhatott felmutatni, de az tény, hogy – például *A száműzött Rákóczi*⁴⁹ – közéleti vitát tudott kavarni. Ennél fontosabb viszont, hogy Meinecke folytatója volt a rankei historizmusnak, amelynek lényeges eleme volt az úgynevezett történetpolitika. Az iménti idézetben Szekfű is pontosan erről szólt. A kifejezést Szekfűnél e művében nem találjuk ugyan meg, de ha összevetjük Leopold von Ranke *Historisch-politische Zeitschriftje* beköszöntő sorait a *Három nemzedék* legelső előszavának egyes mondataival, aligha lehet kétségünk az előképzet illetően.⁵⁰

Szekfű a politikának ezt a – nem decizionista – felfogását *A magyar állam életrajzának* előszavában úgy foglalta össze, hogy a német változatot megjelenítő Politische Bücherei sorozat esetében a „címbeli politika szó természetesen nem pártpolitika, sem pedig napi politika értelmében veendő”. Szekfű a sorozat

együttműködéshez szükséges bizalom megteremtését csakúgy, mint adott esetben a bizalmi kapcsolatok felmondását. A felhatalmazás lehet isteni, demokratikus, kliens-ügyvéd viszonyban keletkező stb. (elemző értelmezésére lásd Buchanan 1992 [1985]). Kérdés persze, hogy a politikai akarat és például egy történész narratívaképző akarata különbözik-e. A válasz a definíció alapján: nem mindig. Ha a történész meghatalmazásra cselekszik, akkor tette politizáló is. Szépirodalmi példa erre Heym 1977 [1972]. Ebben az értelemben egy pápai enciklika is politikai tett. Mindkét esetben hangsúlyozom, hogy sem a történezt, sem a pápát nem tekintem politikusknak, és tettük *nem csak* politizáló.

⁴⁶ Jóllehet Szekfű Gyula nagyon is tudatában volt a történetpolitikai írás lehetőségének, vö. Szekfű 1924.

⁴⁷ Szekfű 1923: 5–15.

⁴⁸ Szekfű 1923: 6.

⁴⁹ Szekfű 1913.

⁵⁰ [Ranke] 1832; Szekfű 1920.

szerkesztőinek szavait közvetítve kijelenti, hogy a háború „a német nép politikai műveltségének lényeges hiányait hozta felszínre”.

„[A németiség] a nemzetközi politika relációinak természetét és pillanatnyi mozdulatait illetően szinte teljes tájékozatlanságban volt. Nem ismerte a népek hangulatát és meglepetéssel kellett tapasztalnia a háború során bekövetkező elszigeteltségét. [...] [A] német nemzet politikai műveltsége kiegészítendő, elmélyítendő, megnemesítendő [...] a belső politika dolgában is, mert hisz a nép többé nem lesz kirekeszthető saját sorsa alakítása munkájából”.⁵¹

Ennek érdekében a szerkesztők – és itt már Szekfű közvetve saját művét is minősíti –

„minden egyes kérdést a napi események köréből kiemelve, magas szempontú tudományos feldolgozásban adnak nemzetük elé, melynek az objektív előadásból kell a tanulságokat levonnia [...]”.

Hogy munkám egy ilyen irányú, a német közönség mélyebb tudományos műveltséggel bíró részéhez szóló vállalatba illeszthető volt, azt annak köszönhettem, hogy ezzel a közönséggel kezdettől fogva, a munka beosztása és gondolati alapjai megvételénél, számolni igyekeztem. Itt nagy hasznomra szolgált Meineckének a [...] munkája, teljes címén: »Világpolgárság és nemzetállam. Tanulmányok a német állam geneziséhez«.⁵²

Az 1918-ban megjelent *Der Staat Ungarn* a szó német értelmében történetpolitikai alkotás. A *Három nemzedék* már nem ilyen munka, hanem magát annak láttatni kívánó politikai röpirat, melynek programja azonban már *A magyar állam életrajzában* is föllelhető. Jellemző módon a *Három nemzedékben* nem a külpolitika elsődlegességére vonatkozó pontok lettek kidolgozva, hanem a „belső politika” dolgai.

A mű az iménti okok miatt több műfaj szabályai szerint is olvasható, de nincs – hogy úgy mondjam – tiszta olvasata. Kiáltványnak olvasva fölöslegesen hosszadalmas, monográfiának viszont túlságosan könnyed. Ennek talán van a szerzői feladatokban rejlő oka is. Szekfűnek mint a historizmus rankei, meineckei vonalát követő történésznek az államegyéniség (*Staatsindividuum, Staatspersönlichkeit*)⁵³ cselekvőképességét kellett értelmezési mérceként kitűznie, miközben a háború és a bukás éppen azt jelentette, hogy az állam elveszítette élő test jellegét, s a háború és a bukás által felébresztett új erők (a háború és az összeomlás traumái után helyüket keresők) radikális követeléseik (társadalmi megújulás, szociális újraberendezés) szentesítését várhatták el az őket megszólítóktól.

⁵¹ Szekfű 1923: 5.

⁵² Szekfű 1923: 5–6. Az említett tanulmánykötet: Meinecke 1908.

⁵³ Ranke nyomán Meinecke az államot organizmusnak tekinti, melynek léte polgárai belé vetett hitétől függ, de viselkedése sajátos, eltér polgáraitól. Vö. Glatz 1976: 194, 196, 206, 213–214.

A *Három nemzedék* Ötödik könyve lényegében azt üzeni, hogy a régi rend hazai kormányzati szinten Bethlen lemondásával elbukott. Szekfűnek nem sikerült a történetpolitikai feladat végrehajtása.

A mű hatása sem könnyen érthető. Az elemző olvasási kísérlet során a mű zagyvaléknak mutatkozik, melynek nem volna szabad hatni. A tapasztalatok szerint nem ez a helyzet. A mű a maga nemében mérték- és mintaadó, azaz kano-nizálódott és klasszikus. A *Der Staat Ungarn / A magyar állam életrajza* kettős mű mutatja, Szekfű nagyon is képes volt szabatosan fogalmazni.⁵⁴ A vizsgálódás során érdemes lenne ama föltevés mentén elindulni, hogy a szerző szándékosan nem kívánta a többértelmű kitételeket elkerülni.⁵⁵ Túl a kétértelműségeken, van azonban a műnek egy rejtett olvasata is, melyhez az Előszó vége kínál kulcsot.

A *Három nemzedék* esetében a kinyilvánított cél az öngyógyítás. A keltezett (1920. július) szöveg szerint

„úgy éreztem másfél év óta és úgy érzem ma is, hogy a munkaerőmet és munkaked-
vemem fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen
katasztrófát kellett megérnünk, míg szemébe nem nézek azon erőknek, amelyek az
egészséges fejlődés sodrából kivetették nemzetemet.”⁵⁶

Az akaratnyilvánítás egyben a felhatalmazás tudatása is, ti. saját jövőbeni sor-
sát Szekfű a nemzet sorsához köti. Hogy viszonylag széles közönséghez kíván
szólni, kisejlik abból a megfogalmazásból, miszerint korábbi művének, *A magyar
állam életrajzá*nak előszavát a „szűkebb magyar olvasóközönségnek” szánta.⁵⁷
A cselekvési program nemcsak tagadás (leszámolás), hanem tényleges program
is. Mint írja: a tévelygés korszakából „csak szerves munkával, a valódi nemzeti
hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki”.⁵⁸

Hátravan még a kiáltvány mögötti én és a végrehajtandó tett meghatározása.
Bár Szekfű levelezésének elemei nem támasztják alá könyve előszavának állítá-
sait, gondolatmenetünk számára az a fontos, amit Szekfű a *Három nemzedék*-
ben elbeszélő énként állít önmagáról. Az utolsó bekezdés alapján művét 1918
végén kezdte el írni, sőt, mondanivalója az Előszó első mondatai alapján már
1917 táján megfogalmazódott.⁵⁹ A közvéleménynek szánt kép szerint a tett nem

⁵⁴ Vö. például Szekfű 1918b.

⁵⁵ Közelítésem e tekintetben rokon Baráth Katalinével (Baráth 2007), aki azonban a *Három nem-
zedék Trianon után* című könyvét dolgozta föl.

⁵⁶ Szekfű 1920: 4. A „másfél év óta” kitétel hozzátétőlegesen 1918 decemberét és 1919 januárját
jelenti. 1918 decemberében megtörtént a történelmi Magyarország de facto szétdarabolásá-
nak nagyhatalmi jóváhagyása, 1919 januárjában puccskísérlet, munkástanácsok, anarchista és
antiszemita zavargások, a hó végén egyetemi tanári kinevezések okán konfliktus a Tudomány-
egyetem és a közoktatásügyi miniszter között (Benda [főszerk.] 1983).

⁵⁷ Rendre: Szekfű 1918b, Szekfű 1920: 5.

⁵⁸ Szekfű 1920: 4.

⁵⁹ A külpolitika primátusát vallók számára az év legfontosabb eseménye föltehetőleg az ún. wil-
soni elvek kinyilvánítása és az Egyesült Államok hadba lépése volt.

a megírás, hanem a közreadás volt, hiszen korábban – „midőn a létért harcoló nemzetnek elsősorban belső egységre és nyugalomra volt szüksége” – hasonló értelmű megnyilvánulásra való felkérést elutasított.

Az utolsó mondat önreflektív, a múltból visszatér a mű jelenébe: „Így írtam meg e munkát és... *salvavi animam meam*.”⁶⁰ Első olvasásra e mondat nem több az olvasó kegyeinek megnyerésére irányuló behízselésnél, az irodalomtörténet által is feldolgozott retorikai fogás.⁶¹ Lényege, hogy a megszólítottat tényleges állapota fölé, a vágyott állapotának megfelelő helyzetbe rakja.⁶² Mértékkel alkalmazva hasznos lehet, túlzásba vitele azonban ellenkező hatást érhet el. Ebben az esetben azt sugallja olvasójának, hogy a mű szerzője és olvasója is tud latinul, rendelkezik a mértékadó középosztályba tartozás egyik fontos műveltségi elemével, részese a hosszú európai hagyománynak – vagyis egyenrangúak.

A latin nyelvű félmondat a könyvben kurziváltatott. Érdeemes megkísérelni megérteni, miért. A három latin szó Ezékiel prófétára⁶³ utal: „Ha pedig te megintted azt az igazat, hogy az igaz ne vétkezzék, és ő nem vétkezik többé: élvén él, mert engedett az intésnek, és te a te lelket megmenttetted.”⁶⁴

Maga a próféta, prófétálás kifejezés egyébként a *Három nemzedék* első kiadásában hatszor fordul elő. Egyszer a 2:IV. Liberális közhangulat című fejezetben Bajza Józsefet illeti Szekfű ironikusan az „ifjú próféta” címmel.⁶⁵ Másodjára a 3. Második nemzedék: II. Negyvenkilenc tanulságaiban Széchenyi István ténykedését jelöli a „prófétált” kifejezéssel.⁶⁶ Ugyane könyv VI. fejezetében (A hatvanhetes kormánypárt) Schwarz Gyulát említi, miszerint 1872-ben „szinte prófétai” módon intett Tisza Kálmán felelőtlen izgatásai ellen.⁶⁷ A legtöbbször a 4. A végkifejlés felé: VII. Két magyar sors a hanyatló korban című fejezetben fordul elő a kifejezés. Előbb Károlyi Mihályra értve: Ady Endre „még a gyatra színész Károlyi Mihályról is elhitte, hogy ő a magyar jövő prófétája”, majd (Ady vonatkozásában) szentenciaként: „Feketén látó vates, gonoszat hirdető próféta egy népnek sem kedves, de legkevésbé a századforduló, rózsauillúziókból élő magyarságának”. Az utolsó előfordulás Tisza Istvánt illeti: „miért nem ő lett a vezére,

⁶⁰ Szekfű 1920: 4. „...és megmenttettem lelkemet” (az eredetiben a latin szöveg kiemelve) – a „szóltam és megmenttettem lelkemet” ószövetségi fordulatból. Jóllehet a katolikusok számára az Ószövetség kevésbé fontos, a könyv a katolikus hittan számára is megkerülhetetlen, mert Ezékiel hozzátételgesen a Kr. e. 6. század első negyedére datált könyvére az Újtestamentum többször is hivatkozik. Vö. Snoek 2016: 556.

⁶¹ Bartók 1993.

⁶² Halmos 2006: 406–407.

⁶³ Vö. Fröhlich 1978: 340–344.

⁶⁴ Ez 3,21. (Itt és a továbbiakban a Bibliának a szakirodalomban szokásos rövidítéseit használom.) Az intés az Úr intése, amit Ezékielnek kell átadnia. A német fordítások a „lelket megmenttetted” helyett a súlyosabb „dein Leben gerettet”, illetve „dein Leben errettet” kifejezéseket használják. Lásd Zürcher Bibel é. n. [2007], illetve Lutherbibel 2017.

⁶⁵ Szekfű 1920: 94.

⁶⁶ Szekfű 1920: 160.

⁶⁷ Szekfű 1920: 204. A név ma elfogadott alakja: Schwarz Gyula.

lelki tanácsadója és prófétája a háborúban sínylődő magyarságnak”.⁶⁸ A kibővített mű felvezetésében még kétszer jelenik meg a szó, s aztán többet nem.

A kulcs tehát Ezékiel próféta. Szempontunkból lényegtelen, vajon a próféta könyvének szerzője egy személyként élt-e,⁶⁹ elegendő tekintetbe venni, amit a prófétáról maga a prófécia elmond, illetve ami ebből kikövetkeztethető. Kiemelendő származása (előkelő pap), továbbá geopolitikai tájékozottsága.⁷⁰ Amiként a teológus Gerhard von Rad hangsúlyozza, Ezékiel eltávolodik a kis formáktól, néhol barokkosan monumentális, okfejtései didaktikusan hűvösek; van, ahol az ábrázolás durva, megbotránkoztató és fagyos. Mindez azért, mert egy „követelő, sőt lázadó nemzedékkal állt szemben”.⁷¹ Ezékiel szemében a bűnök, amiként Rad fogalmaz, szakrális jellegűek voltak, ami alatt a szentély tisztaságának elvesztését és idegen kultuszok befogadását érti.⁷² A Szekfű Gyulával és a *Három nemzedékkel* kapcsolatos hasonlóságokról szólva, a személyt illetően emlékeztettek Szekfű elitista önvallomására, miszerint „a magyar munkássággal, akárcsak a magyar parasztsággal, nem voltak soha kapcsolataim”.⁷³ A próféciára vonatkozó jellemzéseket akár a *Három nemzedék*re is el lehetne mondani, magyarázat csak annyi kellene hozzá, hogy a hűvösséget illetően Szekfű már egyik fiatalkori művében, az *Anatole France*-ban is a szabadgondolkodói racionalizmust mérlegeli;⁷⁴ a megbotránkoztatást a zsidóság ábrázolása jelenti; a fajvédő irály (idegen kultuszok befogadása) jó példája a *Három nemzedék* Budapest kultúrája című fejezete, s a megcélzott közönségre is áll a lázadó nemzedékként való minősítés.

Az összevetés folytatása során a továbbiakban többé-kevésbé Ezékiel könyvét követem. Ennek alapján Ezékiel – legalábbis Tatford értelmezése szerint – papnak készült, de mielőtt szolgálatát megkezdhetné volna, népe szétszóratott, ő maga száműzetett. A prófétálás mintegy a templomi szolgálat kompenzálása lehetett.⁷⁵ A megváltozott élethelyzet azonban, mondhatni, homlokegyenest ellentétes érvényesülési lehetőséget kínált. Gerhard von Rad Izráel történeti és prófétai teleológiájáról szóló művében rámutat, hogy míg a templomi kultusz a teológiai folytonosság szentesítését igényelte, addig a próféták azt hirdették, hogy „a régi elmúlt, Jahve egészen újat fog létrehozni, új kivonulást, új szövetséget”.⁷⁶ Innen olvasva akár újra is értelmezhető Szekfűnek a Tisza István sikertelen prófétaságára vonatkozó megjegyzése (hogy tudniillik miért nem sikerült

⁶⁸ Adya: Szekfű 1920: 317; Tiszára: Szekfű 1920: 322.

⁶⁹ Tatford 2004 [1977]: 7–12. Megfogalmazással arra utalok, hogy ha a szövegnek esetleg több szerzője/szerkesztője volt is, az elbeszélő énben egybeforrtak.

⁷⁰ Tatford 2004 [1977]: 8–9; Rad 2001 [1960]: 192.

⁷¹ Rad 2001 [1960]: 193.

⁷² Rad 2001 [1960]: 194; például Ez 23,38–39.

⁷³ Szekfű 2001 [1941]: 130.

⁷⁴ Szekfű 1910.

⁷⁵ Tatford 2004 [1977]: 14–15.

⁷⁶ Rad 2000 [1957]: 110. Ellene vehető az Ezékiel–Szekfű-párhuzamnak, hogy az Ez 3,15 szöveg hely rabbinikus magyarázatai szerint Ezékiel vonakodott végrehajtani az Úr intését. Ám Ezékiel könyvéből bármit tudunk is meg, azt csak Ezékielen keresztül tudjuk. Neki kell elhinnünk, hogy az Úr Tél-Ábibba röpítette, ami a szöveg összefüggésrendszerében teljesen hihető

a nemzet vezérévé válnia), csak a templom helyébe a parlamentet kell behelyettesíteni. Szekfű, bár Tisza Kálmán kapcsán mondja ki, de fiára is vonatkoztatja, hogy „az ország akarata helyébe a parlamentet substituálta”, illetve kifejezetten István vonatkozásában úgy fogalmaz, miszerint „az ő szemében a parlament mikrokozmosz, a nemzeti lét összesűrített [...] alteregója”.⁷⁷

Szekfű Gyula, bár őt nem egy Eufrátesz-csatorna menti kis faluba telepítették át, a bécsi és a budapesti láthatár között nyilván érzett különbséget.⁷⁸ A húszas évek közepéig Bécsben élt,⁷⁹ a magyar látóhatárt kicsinyesnek találta.⁸⁰ A száműzött Rákóczi közönsége még más volt, mint a *Három nemzedéké*. Művét üdvözölve fogadták a nem a magyar glóbuszban gondolkodó történészek csakúgy, mint a polgári radikálisok.⁸¹ A forradalmi időkben lavíroznia kellett.⁸² Innen nézve nem meglepő a *Három nemzedék* saját nemzetét ostromozó vonulata.

A prófécia komoly gondot fordít önmaga megalapozására. Ezékiel leszögezi, hogy az Úr megszólította, s e felszólítás kényszerítő ereje által cselekszik: „Embernek fia! Órállóul adtalak én téged Izráel házának, hogy ha szót hallasz számból, intsd meg őket az én nevemben.”⁸³

Hogy Szekfű az említett prófétai szöveghelyet (*salvavi animam meam*) a *Három nemzedékben* latinul idézi föl,⁸⁴ maga is szót érdemel, hiszen Ezékielt az Úr nyelvezet tekintetében is instruálja:

„És mondá nékem: Embernek fia! Eredj, menj el az Izráel házához, és szólj az én szavaimmal nékik. [...] De az Izráel háza nem akar téged hallgatni, mert nem akar nekem hallgatni, mert az egész Izráel háza kemény homlokú és megátalkodott szívű.”⁸⁵

Szekfűnél ez így szól: „[a] liberális illúziókba burkolózó magyarság e szavakat idegeneknek találta, visszhang reájuk alig kelt”.⁸⁶ A *Három nemzedékéből* magából kiderül, hogy a liberális illúziók vádja nem a magyarságnak nevezett kollektívum egészét, hanem csak elítjét illeti. Ezékiel könyvében a népek nyelve állítatik szembe a kiválasztottak nyelvével:

is. De mi van akkor, ha Ezékiel azért utal saját vonakodására, hogy ezáltal is erősítse prófécijája erejét?

⁷⁷ Szekfű 1920: 322–323.

⁷⁸ Thienemann 2010 [1983]: 52–54. Ez a jellemzés még akkor is fenntartható, ha bécsi előrelépési esélyei megcsappantak. Vö. Fazekas 2011.

⁷⁹ Dénes 2015a: 24–26.

⁸⁰ Dénes 2015a: 37–38.

⁸¹ Dénes 2015b: 43–46.

⁸² Dénes 2001: 8–9. Vö. Ress 2011.

⁸³ Ez 3,17. Az órálló feladat próféciaibeli jelentőségéről: Rad 2001 [1960]: 199–200.

⁸⁴ Vö. 60. lábjegyzet.

⁸⁵ Ez 3,4; Ez 3,7.

⁸⁶ Szekfű 1920: 4.

„Mert nem valami homályos ajkú és nehéz nyelvű néphez küldetel te, hanem az Izráel házához. Nem sok népekhez, akik homályos ajkúak és nehéz nyelvűek, kiknek nem érthetnéd beszédöket; bizony, ha ő hozzájuk küldöttetek volna, ők hallgatnának reád.”⁸⁷

Szekfű művében a szembeállítás nem kifejezett, de gyakorlatilag megtörténik: a mindenki által beszélt magyar nyelven írt Előszó a művelt középosztály által értett latin fordulattal végződik. Nehezen elképzelhető, hogy Szekfű művét ne magyarul írta volna meg – esetleg németül tehette volna, miként a *Der Staat Ungarn* esetében.⁸⁸ Figyelembe véve azt, hogy a magyar elit németes műveltségű volt, az eddigiek alapján az Előszó szövegét újraolvasva megállapítható, hogy azokat, akiknek – hogy stílszerűen fejezzem ki magam – volt fülük a hallásra,⁸⁹ tehát tulajdonképpen az elitet, Szekfű már 1918-ban, a *Der Staat Ungarn*-ban megintette.⁹⁰ A latin fordulat mögött tehát a művelteknek szóló, de tőlük elhatárolódó és őket minősítő üzenet rejtőzik („kemény homlokú és megátalkodott szívű”). A *Három nemzedék* már nem az elitnek szól. Ha Szekfű a *Három nemzedék*-et magyarul írta meg, akkor – patetikusan – arra számított, hogy a művelt középosztályon túl a néphez is el tud jutni, és a nép meg is fogja érteni. Bár a „nehéz nyelv” még vonatkozhatik a népi nyelvre, a „homályos ajak” már annak beszélőjét minősíti. A mű célközönsége a „homályos ajkúak”. Bizonyos értelemben ők lehetnek az a maradék, akik vigasztalódhatnak.⁹¹

Ezékiel hivatása terhes volt, s ezt szó szerint el kellett szenvednie:

„És te, embernek fia, nyöggj! Derekad fájdalmában keserűséggel nyöggj szemök látára. És lésszen, mikor mondják néked: Miért nyögsz te? ezt mondjad: A hírért, mert beteljesedett: és elolvad minden szív és elerőtlenedik minden kéz és elcsügged minden lélek és minden térd elolvad, mint a víz. Ímé beteljesedett és meglett, ezt mondja az Úr Isten.”⁹²

Ez a próféta rész könnyen megfeleltethető Szekfű saját depressziójáról szóló, már idézett vallomásának. Továbbhaladva, Ezékiel szerint az Úr nem hagyott neki menekülési lehetőséget, hiszen esetleges mulasztásáért felelnie kell:

„És ha elfordul az igaz az ő igazságától, és cselekszik álnokságot, és én vetek eléje botránkozást: ő meg fog halni; ha meg nem intetted őt, vétke miatt hal meg és elfelejtetnek igazságai, amelyeket cselekedett; de vétért a te kezedből kívánom meg.”⁹³

⁸⁷ Ez 3,5–6.

⁸⁸ Szekfű 1918.

⁸⁹ Mt 13,9.

⁹⁰ Szekfű 1923: 198–199 = Szekfű 1920: 3–4.

⁹¹ Ez 14,22–23.

⁹² Ez 21,6–7. Vö. Rad 2001 [1960]: 201, 234.

⁹³ Ez 3,20.

Ezékiel korábban idézett szavai (3,17) által Szekfű közvetetten nyilvánítja ki, hogy megtette, ami tőle elváratik – a szóbeli cselekvéssel megváltotta egyéb cselekvési kötelességét. Nem neki kell számot adnia, ezt – a proféciából kiolvashatóan – Isten láthatatlan keze végzi el.⁹⁴ A magyar nyilvános és a latin szavak mögötti rejtett szöveg két erkölcsi felfogást tükröz. Az első belső meggyőződésre és nemzeti elkötelezettségre hivatkozik, a másik kényszerre: Istentől származó elhívásra és kötelezésre, az Úr akaratának való engedelmeskedésre.⁹⁵ Az olvasó szempontjából, de – mint látni fogjuk – a szerzőéből is, kulcskérdés a profétálás hitelessége.

A profécia, illetve annak meghallgatása egyéni felelősséget és taktikai érzéket egyaránt igényel. A profétának hiteltelenítenie kell elődeit.⁹⁶ Gerhard von Rad arra is felhívja a figyelmet, hogy Ezékiel szerint a gyökeres megújulás érdekében a múltnak undorítósnak kell látszania.⁹⁷ Ha meggondoljuk, a Szekfű-féle bünbakképzés (liberalizmus, zsidók, nagyváros) pontosan ennek szellemében jár el.

Az Ezékiel által közvetített erkölcsi szabályok teljesítéséhez nem elég a következmények nélküli intés. A megváltás csak akkor teljesülhet, ha a profétai intés hathatósan bizonyul: „Ha [...] megintted [...], és ő nem vétkezik többé [...]: élvén él.”⁹⁸ Ha a proféta nem sikeres, akkor szándékaitól függetlenül meglehet a veszélye, hogy hamis profétának nézik: „Avagy nem hiábavaló látást láttatok-é, és nem hazug jóvendölgetést szóltatok-é? midőn ezt mondjátok vala: Monda az Úr! Holott én nem szóltam!”⁹⁹

Ezékiel könyvének egyik fejezete a hanyatlás, a bűn és büntetés, az elkárkozás és a maradékképzés ösmintája.¹⁰⁰ Ez a séma képezi a *Három nemzedék* egészének vázát. Bűnről és annak büntetéséről van szó, de nem abban az alkudozó formában, amiként annak idején Kölcsey a *Hymnusban* fogalmazott, hanem éppen ellenkezőleg, a kíméletlen és büntető szeretet képében.

„Embernek fia! Add tudtára Jeruzsálemnek az ő útálatosságait!¹⁰¹ [...]

Szem meg nem szánt téged, hogy ezekből valamit veled cselekedett volna, könyörülvén rajtad; hanem kivetettek a nyílt mezőre, mert útáltak, amely napon születél. Ekkor elmenék melletted és látalak véredben eltapodva, és mondék néked: A te véredben élj! Mondék ismét néked: A te véredben élj! Sok ezerekre szaporítottalak, mint a mezei füvet, és megszapordál és fölnevedél és jutál nagy szépségre; emlőid duzzadának s szőröd kinőtt vala, de te mezítelen és befedezetlen valál. Ekkor elmenék melletted, és látalak, és ímé a te korod a szerelem kora vala, és kiterjesztém

⁹⁴ A láthatatlan kéz toposzának feldolgozója: Madarász 2014.

⁹⁵ Ez 14,8–9.

⁹⁶ Ez 13,2–6.

⁹⁷ Rad 2001 [1960]: 203. A műbeli hivatkozás helyesen: Ez 36,31.

⁹⁸ Ez 3,21.

⁹⁹ Ez 13,7.

¹⁰⁰ Ez 16,1–63

¹⁰¹ Ez 16,2.

fölötted szárnyamat s befödözém mezítelenségedet, és megesküvém neked s frigyre léptem veled; azt mondja az Úr Isten, és lól az enyém.¹⁰² [...]

És felékesítéd magadat aranynyal és ezüsttel, és öltözeted vala fehér gyolcs és selyem és hímes ruha; lánglisztet, mézet és olajat ettél, és megszépülél felette igen, s királyságra jutál. És kiméne híred a pogányok közé a te szépségedért; mert tökéletes vala az ékességeim által, amelyeket reád tettem, azt mondja az Úr Isten. De elbízád magadat szépségedben és paráznává lón híred szerint, elárasztál paráznaságaidal minden melletted elmenőt: legyen kedve szerint!¹⁰³ [...]

És vevéd a te fiaidat és leányaidat, kiket nékem szültél vala, és megáldozád őket azoknak eledelül. Avagy nem volt-é már elég paráznaságodból, hogy megölted fiaimat is, és oda adád őket, midőn tűzben nékik áldozád?¹⁰⁴ [...]

És sokasítád paráznaságodat a kalmárok földje, Káldea felé, de még ezzel sem elégedél meg.¹⁰⁵ [...]

Minden rimának bért adnak, te pedig magad adtat ajándékidat minden szeretődnek, így megvásárlád őket, hogy bemenjenek hozzád mindenfelől paráznaságidért.¹⁰⁶ [...]

És megítéllek téged a házasságtörő és vért ontó asszonyok ítéletével, és véreDET kiontatom búsulásomban és féltő szerelmemben.¹⁰⁷

A hosszúra nyúlt idézetből kiolvasható a felemelkedés és hanyatlás időrendje, de a bűnök tételesen is érdekesek. Ha mai nyelven fogalmaznók meg a 29. és 33. strófákat, csak azt mondanánk, amit Szekfű a magyarok szemére vet, hogy ugyanis széthúztak, nem voltak hajlandók fegyelmezetten gazdálkodni (rimaként viselkedtek, de nem kérték meg az árát), másnak engedték át ezt a terepet (kalmárokhöz törekedtek). Ugyanakkor Ezékiel szerint az Úr tiltja népének (közösségen belül) az uszorát és a kamatszédést.¹⁰⁸ Mondhatnók: mindazt, amivel Szekfű művében a zsidókat vádolja (a politikai nemzet tagjainak tekintvén őket).

A „hiábavaló látás” már említett gondja Szekfű esetében is megmutatkozott. Az Ezékielre való hivatkozással rejtett formában már 1920-ban is felmerülhetett a prófécia majdani módosításának lehetősége, amiként az közel másfél évtizeddel a mű első megjelenése után be is következett. Kérdés, vajon alkalmas volt-e az Ezékiel által kínált váz Szekfű koncepciójának megvalósítására. 1934-től a *Három nemzedék* alcíme, az *Egy hanyatló kor története* elmarad, helyette a főcímbe emeltetik egy fél mondat, az *és ami utána következik*.¹⁰⁹ Az Ötödik könyv előszavában Szekfű a naiv racionalizmus vétkében marasztalja el magát.

¹⁰² Ez 16,5–8.

¹⁰³ Ez 16,13–15. A paráznaság „általában a természeti istenségek felé való elhajlás”, „de helyenként a nagyhatalmakhoz intézett segítségkérés” is (Rad 2001 [1960]: 198).

¹⁰⁴ Ez 16,20–21.

¹⁰⁵ Ez 16,29.

¹⁰⁶ Ez 16,33.

¹⁰⁷ Ez 16,38.

¹⁰⁸ Ez 18,8; 13; 17.

¹⁰⁹ Szekfű é. n. [1934].

Népek vonatkozásában immáron nem tartja érvényesnek, hogy a bűnre büntetésnek kelljen következnie.

„Valami naiv racionalizmusban kell magamat elmarasztalnom. Népek életében nem látható az az osztó és büntető igazságszolgáltatás, mely rendezett társadalmakban [...] meghozza a bűnhődést. Nagy bűnökbe esett népek gond nélkül élvezik a gonosztettek árán megszerzett hatalmat, biztonságot és jólétet, anélkül, hogy a bosszúálló Isten haragjától tartanának. Isten a történelemben nem büntet szemünk láttára. [...] [A]z sem tartható valószínűnek, hogy a helyes útról letért nép felismerje tévelygését és sietve visszatérjen a lelki megtisztulás, a belső átalakulás útjára.”¹¹⁰

Szekfű kétféleképpen érvel. Előbb arra utal, hogy az Úr esetleg csak végső soron (akár a jelen teljes elmúlása után) büntet, majd pedig arra, hogy nem érdemes hamarabbi változásban, az ellenfelek belátásában reménykedni. (Ez utóbbi érvnek több olvasata is lehetséges – vonatkozhat a békeszerződésben meghatározó szerepet játszó nagyhatalmakra, de az elszakadt nemzetiségekre, illetve ebből adódóan az utódállamokra is.) Ezékiel könyvének, de legalábbis a könyv Rad-féle értelmezésének tekintetbe vétele valamit fordít az első érvén. Az ókori prófécia nem a végítélet negatívumát hangsúlyozza, hanem avval kecsegteti Izráel megtértjeit, hogy Jahve nem engedheti meg magának, hogy ne állítsa helyre a szövetséget, hiszen avval saját szentségét vonatná kétségbe.¹¹¹ Ugyanakkor a remény haszontalansága mint lelki intés úgy Szekfűnél, mint Ezékielnél morális megfontolással egészül ki. Az utóbbi azt veti a vele vitázók szemére, hogy következetességet várnának el Jahvétől, holott nekik kellene megtérniük Istenükhöz.¹¹² Szekfű a belső építkezést hangsúlyozza,¹¹³ miként az Ötödik könyv megírása idején megtette azt számos kortársa is.

A nemzet tekintetében Szekfű naiv, sőt ártalmas várakozásnak tartja, hogy egy nemzedék morális okokból átadja helyét az utána következőnek.

„Nem kevésbé ártatlan elképzelés azt hinni, hogy ez a férfikora delére jutott nemzedék átadja hatalmát az utána következőknek, csak azért, mert a fiatalabbak esetleg egészségesebb gondolkodásúak és a nemzetet biztosabban vissza tudják vezetni a helyes útra.”¹¹⁴

Ez a gondolat 1934-ben a Gömbössel való kapcsolatfelvételtől óvja a népi írók nemzedékét. Ha a férfikor delét az *Értelmező szótár* meghatározásának megfelelően az egyed harmincas és ötvenes évei közé tesszük, akkor a Szekfű

¹¹⁰ Szekfű é. n. [1934]: 382.

¹¹¹ Rad 2001 [1960]: 204.

¹¹² Rad 2000 [1957]: 309.

¹¹³ Vö. 58. lábjegyzet.

¹¹⁴ Szekfű é. n. [1934]: 382. A *Három nemzedék* és az elitváltási elméletek kapcsolatára: Illés 1991: 83–124.

kárhoztatta nemzedék nagyjából 1884 és 1904 között született. Ők azok, akik vagy már harcoltak az I. világháborúban, vagy kamaszodó gyermekként éltek meg azt. Lényegében ez a nemzedék adta az I. világháború utáni bajtársi vagy ilyen jellegű szövetségek, a Turul és az Emericana tagságát. Ezek a felsőoktatásban részt vevőkre építő szervezetek voltak, hányatott sorsú tagokkal, akik közül sokan, már csak a katonai szolgálat miatt is, késlekedve iratkoztak be az egyetemükre.¹¹⁵ Ennek a nemzedéknek volt alaphangulata az antiszemitizmus.¹¹⁶

Valamivel később – a Feszültségek című fejezetben, a zsidóság–magyarság fogalom párral megnevezett antinómia taglalásakor (3. Zsidóság és kapitalizmus) értelmezi is kijelentését:

„Az egész trianoni antiliberalis mozgalom chaotikus tartalmát, mindennapos ellentmondásait és nem utolsó sorban gyors ellanyhulását, konzervativizmusát, mely a harmadik nemzedék állapotait akarja, némi átszínezéssel, fentartani, mindezt megértjük abból, hogy a mozgalmat a régi irányoknak emberei irányították, [...] minek az a következtetése lett, hogy a legújabb nemzedék, mely első sorban az ő [ti. Babits Mihály, Móricz Zsigmond, ill. Szabó Dezső – H. K.] munkáikból, nem pedig a neobarokktól nyerte nemzeti elindítását, bizonyos fokig, bár leplezve, ismét a baloldalhoz fordult.”¹¹⁷

A népiek nemzedékének átlagos születési éve – íróik alapján – 1904 volt,¹¹⁸ tehát a negyedik és az ötödik generáció között valójában inkább csak félnemzedéknyi idő van. A vízvonalzó nyilván az, hogy szellemi érésüknek mely szakaszában érte el őket a háború.

A köz és a nemzedékek viszonyánál tér el leginkább Szekfű és Ezékiel prófétálása. A nemzedékek kérdése az ókori prófétánál is felmerül.¹¹⁹ Mindketten a kollektivitás kérdésével szembesülnek. Ezékielnek – mondja Rad – arra a kérdésre kell válaszolnia, ki milyen joggal élheti túl az Úr haragját. Ezékiel az Úr nevében fellép a kollektív mentességgel szemben, mondván az igazak csak magukat menthetik, a mentesség nem ruházható át sem felmenőikre, sem leszármazottaikra. Ezékiel „megsemmisítő csapást mér a megmerevedett és kiüresedett kollektivizmusra”, „kiemeli az egyént a névtelenségből, s eltöröl minden rejtett védelmet”.¹²⁰

¹¹⁵ Újváry 2010: 432.

¹¹⁶ Újváry 2010: 415.

¹¹⁷ Szekfű é. n. [1934]: 436.

¹¹⁸ A Wikipédia által közzölt lista alapján számolva. A módusz 1897, a medián 1902.

¹¹⁹ Vö. Rad 2000 [1957]: 311.

¹²⁰ Rad 2000 [1957]: 311. Rad állításának ellene vehetnénk, hogy az Úr azt ígéri: „kiszlak titeket a ti sírjaitokból én népem! és beviszlek titeket Izrael földjére” (Ez 37,12). Ez azonban nem kollektíve az egész népre vonatkozik, hanem csak a völgyben csontjaikból feltámasztottakra, akikről Ezékiel azt mondja (értelemszerűen szavait az Úrnak tulajdonítva): „A négy szelek felől jöjj elő lélek, és lehelj ezekbe a megölettekbe, hogy megéledjenek!”, s akik maguk is azt mondják: „Elszáradtak a mi csontjaink és elveszett a mi reménységünk; kivágtunk!” (Ez 37,11). Nem kenyerem

Szekfű, a történetpolitikus ezen a ponton nem tudja a profétát követni. Bár a kollektívizmus helyébe a neobarokkot helyettesítve az első idézet esetében még lehetnének áthallások, a második idézet Szekfű esetében érvénytelen. Jól lehet profétálni – mint Ezékielnél láttuk – okosan, régiesen szólva: politikusan kell, de Ezékiel a politikusságon túl végső soron az egyeshez fordul, bátorítón, védelmezőn és vigasztalón.¹²¹ Szekfű a *Három nemzedékben* (miközben óva int a kollektívizmustól¹²²) nem tudott megszabadulni a nemzedékmetafora kollektívizmusától, nem vállalkozott arra, hogy a majdani maradékhoz szóljon – a mai historiográfia nyelvén: nem tudott léptéket váltani. Az emberközeli példák hiánya miatt újra és újra indulatokat fog kavarni, és nem fog segíteni lecsendesítésükben. Ehhez nem elegendő az elmosások és áthallások technikája. Példaként vegyük Miskolczy Ambrus első olvasásra talán meglepő megállapítását: „Szekfű antiszemita vádirata akár filozemita védirat is lehetne”.¹²³

„Ha a budapesti-zs[idóság] fejezetben még valami támadó dolog volna, ami antiszemitaságra magyarázható, légy szíves töröld ki” – írta Szekfű Horváth Jánosnak 1920 végén.¹²⁴ Meglepő utasításként tűnik ez föl a mai olvasónak, aki inkább azt tapasztalja a mű olvasásakor, hogy a röpirat tele van a zsidókérdésnek nevezett toposz kibontásával és a zsidókat előnytelen színben beállító kitételekkel. A „zsidó”, „zsidók”, „zsidóság” szóalakok sorrendben hozzávetőleg 130-szor, 26-szor, illetve közel százszor fordulnak elő (A Trianon után című részt nem is számítottam bele). Ráadásul több fejezet (2:IX. Liberalizmus és zsidó kérdés; 3:VII. A kapitalizmus kezdetei és a zsidóság szerepe; 4:V. A zsidóság szerepe és Budapest kultúrája; 5:III:3. Zsidóság és kapitalizmus) kifejezetten zsidókat helyez a középpontba.¹²⁵

Az idézett utasítást Szekfű és Horváth János a Liberalizmus és zsidó kérdés című fejezetben például úgy oldották meg, hogy a negatívumokat a nemzeti irodalmi kánon, illetőleg a reformkori politikai élet kitüntetett szereplői (Kölcsey Ferenc, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Dessewffy Aurél) szájába adták. Evvel erkölcsi csapdát (bridzsnyelven: impasszt) állítottak: a kétkedő olvasó, ha nem fogadja is el a tekintélyeket, és evvel a zsidó betelepülés káros hatásairól szóló véleményeket, ellenérzését kénytelen megtartani magának, hacsak nem vállalja a nemzetietlenség vádjának kockázatát.¹²⁶

* * *

a teológust megvédeni, de – ha jól értem őt, Ezékielt és az Urat – ezek az emberek nem természetes módon haltak meg. Küzdelemben ölték meg őket, hősi halált haltak, ez érdemesítette őket a feltámasztásra, s amikor feltámadtak, sereggé álltak össze (Ez 37,10).

¹²¹ Rad szerint e tekintetben ő az első. Ezt abból vezeti le, hogy Ezékiel nemcsak profétai, hanem órállói hivatást is kapott (Rad 2001 [1960]: 199–200).

¹²² Szekfű é. n. [1934]: 469–472.

¹²³ Miskolczy 2012. Az idézetbeli túlzott központoszás helyesbítve.

¹²⁴ Dénes 2015a: 213.

¹²⁵ Szekfű é. n. [1934]: 152–159, 236–249, 328–344, 434–444.

¹²⁶ A nemzetet Benedict Anderson nyomán „elképzelt közösségként” értelmezem.

Összegezve, két dolgot emelek ki: törekedtem bemutatni, hogy Szekfű Gyula *Három nemzedék* című műve mélyén egy ősi szövegszerkezet, a prófécia húzódik meg. Tettem ezt anélkül, hogy bizonyítottam volna, Szekfű tudatában is volt ennek a szervező sémának. A prófétaág meglehetősen hasonlóságokat mutat a politizálással, amennyiben egyikben sem a szándék, hanem az eredmény számít, illetve mindkettő a felhatalmazás motívumára és a körülmények kényszerére hivatkozik, akár fennállnak ezek, akár nem. Ezzel a megállapítással elébe megyek annak a követelésnek, hogy bizonyítsam be, miszerint a *Három nemzedék*et író Szekfű szeme előtt Ezékiel szelleme lebegett. Mondhatjuk, a séma adott, akár újra és újra felfedezhető.

Ezen túlmenően érveltem amellet, hogy Ezékiel próféciaja szövegszervező elvként mélyebb gyökerű, mint a Bolgár Dániel-féle páriakapitalizmus-elmélet. A prófécia, bár saját népe erkölcsi gyengeségét kárhoztatja, szükségképpen nevez meg ellenerőket (elit, előző próféták, idegen hatalmak, káldeusok). Hogy a történet újramondása során kire húzatnak rá ezek a szerepek, az részben a történetmondótól függ. Mivel azonban a történetmondónak közönségre van szüksége, a szereposztás közvetve ugyan, de jelentős mértékben múlik a hallgatóság igényén is. Szekfű, aki a *Der Staat Ungarn*ban (kifelé, németül) még a szó német értelmében is történetpolitikus volt, *A magyar állam életrajzában* (befelé, magyarul) már próféta lett, s ezt korszakokon átívelő pályáján tanúsított viselkedése értékelésében is érdemes lehet figyelembe venni. A mondottak után nyitva maradt az a historiográfiai kérdés, vajon a *Három nemzedék* recepciója miért nem, vagy ha igen, miért csak felületesen foglalkozott a prófécia kérdésével.¹²⁷

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár

Ms 327. Sajtókivágás-gyűjtemény Szekfű Gyula *Három nemzedékéről*.

Ezékiel könyve. <http://biblia.hit.hu/bible/21/EZE/> ill.:

<https://www.bibleserver.com/text/EU/Hesekiel> – utolsó letöltések: 2018. július 19.

Lutherbibel 2017: *Die Bibel nach Martin Luthers Übersetzung*. (Revidiert 2017.) In: Bibelserver. ERF Medien, Wetzlar. <https://www.bibleserver.com> – utolsó letöltés: 2018. július 19.

Zürcher Bibel é. n. [2007]: *Die Zürcher Bibel*. In: Bibelserver. ERF Medien, Wetzlar. <https://www.bibleserver.com> – utolsó letöltés: 2018. július 19.

¹²⁷ Az MTA kéziratárában fellelhető sajtókivágás-gyűjtemény alapján tulajdonképpen egyvalaki hozta szóba a kérdést (Petheó 1921; legalább áttételesen: Marczali 1920; egyáltalán bibliikus hasonlaltal élt: Horváth 1920).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Babos Kálmán 1865: *Közhasznú magyarázó szótár a magyar irodalmi művekben, magán és hivatalos iratokban, hírlapokban, folyóiratokban és társalgási nyelvben gyakrabban előforduló idegen szavak megértésére és helyes kiejtésére*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Baráth Katalin 2007: „Nemegyszer szuggesztív erejű”. Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Argumentum–Eötvös József Collegium, Budapest, 167–184.
- Bartók István 1993: „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...”. Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* (97.) 4. 451–469. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00375/pdf/itk00001_1993_04_451-469.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Bartha Tibor – Vladár Gábor 1993: *Bibliai fogalmi szókönyv*. Magyar Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest.
- Benda Kálmán (főszerk.) 1983: *Magyarország történeti kronológiája*. 2., jav. kiad. 1–4. Akadémiai, Budapest.
- Bolgár Dániel 2016: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története. *Korall* (17.) 4. 164–195. http://real.mtak.hu/50326/1/08_Bolgar_K66.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Buchanan, James M. 1992 [1985]: Egyéni választás magán, ügynöki és kollektív döntésekben. In: Buchanan, James M.: *Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 272–283.
- Buzási Gábor 2017: Hazudik-e Isten? Profétai kommunikáció és igazságfogalom Mikeás történetében (1Kir 22). *Ókor* (16.) 4. 3–15. http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2018/02/2017_4_buzasi.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Csunderlik Péter 2014: Esésében is súlyos. Ujváry Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. (Recenzió.) *Korall* (15.) 58. 186–194. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00049/pdf/EPA00414_korall_2014_58_186-194.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Dénes Iván Zoltán 2001: Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önazonossága. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szekfű Gyula*. Új Mandátum, Budapest, 7–34.
- Dénes Iván Zoltán 2015a: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetírás és ideológus*. Kalligram, Pozsony.
- Dénes Iván Zoltán 2015b: Mi okozta a történelmi Magyarország felbomlását? Egy magyarázat előzményei, műfaja és kontextusa. *Múltunk* (60.) 1. 42–92. http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/denesiz_15_1.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Erős Vilmos 2012: Látomás és indulat a szekfűológiában. Válasz Miskolczi Ambrusnak. In: Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról*. 2. javított, bővített, átdolgozott kiadás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 113–129.
- Fazekas István 2011: Szekfű Gyula és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv és levéltárosai az I. világháború előestéjén. In: Ujváry Gábor – Nagy József Zsigmond (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás*

- a 20. század első felében. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 2.) Ráció, Budapest, 58–75.
- 'Felebarát' szócikk. In: Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XIV. Szent István Társulat, Budapest, 1993–2010. <http://lexikon.katolikus.hu/F/Felebar%C3%A1t.html> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Fonyó Attila 2011: *Az orvosi élettan tankönyve*. Medicina, Budapest. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_524_Elettan/index.html – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Földi András 1997: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*. Akadémiai, Budapest.
- Fröhlich Ida 1978: A babiloni fogság korának prófétái. *Világosság* (19.) 6. 339–352.
- Glatz Ferenc 1976: Történetíró, jelenkor, interpretáció. (Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai irányzat Szekfű Gyula Der Staat Ungarn című művében.) *Századok* (100.) 2. 183–222. http://real.mtak.hu/34770/1/1976_Glatz_Tortenetiro_jelenkor_interpretacio_u.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Hajnal István 1942: Baráth Tibor: Az új Magyarország történetírása. (Recenzió.) *Századok* (76.) 9–10. 453–459. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Szazadok_1942/?pg=474 – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Halmágyi Miklós 2014: *Középkori eredetmondák. Gondolatok magunkról és másokról*. (Jegyzet.) Belvedere Meridionale, Szeged. <http://real.mtak.hu/53595/1/halmagyi-miklos-eredetmondak-jegyzet-2014.pdf> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Halmos Károly 2006: Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Kortárs, Budapest, 399–408.
- Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus*. (Habsburg Történeti Monográfiák 4.) Új Mandátum, Budapest.
- Halmos Károly 2010: Teológiai politika. Tóth-Matolcsi László: Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében. (Recenzió.) *Holmi* (23.) 8. 1052–1060. <http://www.holmi.org/2011/08/9179> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Halmos Károly 2015: Zsidók és zsidóság neves történészek 1945 előtti munkáiban. *SOCIO.HU* 2. http://www.socio.hu/uploads/files/2015_2/halmos.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Heym, Stefan 1977 [1972]: *Dávid király krónikája*. Európa, Budapest.
- Horváth János 1920: Szekfű Gyula könyve. *Új Nemzedék* 1920. december 10.
- Illés Iván 1991: Nemzedékek, elitek, ciklusok. *Közgazdasági és Jog*, Budapest.
- Juhász József et al. (szerk.) 1978: *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai, Budapest.
- Krausz Sámuel 1898: Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. 1–5. *Ethnographia* (9.) 1. 9–27; 2. 109–118; 3. 197–203; 4. 293–305; 5. 348–354. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Ethnografia_1898_009/?pg=211 – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Lederer Emma 1969: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Kossuth, Budapest.
- Madarász Aladár 2014: A láthatatlan kéz – szemelvények egy metafora történetéből. *Közgazdasági Szemle* (61.) 7–8. 801–844. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00217/pdf/EPA00017_kozgazdasagi_szemle_2014_07-08_801-844.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.

- Marczali, Heinrich é. n. [1882]: *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden*. Hertz, Berlin. <http://real-eod.mtak.hu/1209/1/ungarnsgeschich00marcgoog.pdf> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Marczali Henrik 1920: *Drei Geschlechter. Pester Lloyd* 1920. december 16. 1.
- Meinecke, Friedrich 1908: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. R. Oldenbourg, München–Berlin.
- Mérei Gyula 1959: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. *Társadalmi Szemle* (14.) 7. 27–52. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/TarsadalmiSzemle_1959/?pg=769 – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Mérei Gyula 1960: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához. *Századok* (94.) 1–3. 180–255. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Szazadok_1960/?pg=187 – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Miskolczy Ambrus 2012: „...igen, de...” Antiszemitizmus és történetírás Hunniában I. *2000* (24.) 9. 11–26. http://ketezer.hu/download/PDF/2012/2000_FOLYOIRAT_2012_09.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Pach Zsigmond Pál 1962: Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfű Gyula *Három nemzedékében*. *Történelmi Szemle* (5.) 3–4. 387–425. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1962_3-4/pach.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Petheő Sándor 1921: *Három nemzedék. Magyarság* 1921. január 1. 8.
- Pósán László 1993: Uzsorakamat és gazdaság a középkorban. *Klió* (2.) 2. 81–84. <http://www.c3.hu/~klio/klio932/klio081.html> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Pósán László 2018: Kölcsönügyletek és hitelezési gyakorlat a Német Lovagrend államában. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Hitel – bank – piac*. (Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018.) MTA BTK–Hajnal István Alapítvány, Budapest, 11–46.
- Rad, Gerhard von 2000 [1957]: *Az Ószövetség teológiája. 1. Izrael történeti hagyományainak teológiája*. Osiris, Budapest.
- Rad, Gerhard von 2001 [1960]: *Az Ószövetség teológiája. 2. Izrael prófétai hagyományainak teológiája*. Osiris, Budapest.
- [Ranke, Leopold] 1832: Einleitung. *Historisch-politische Zeitschrift* 1. <https://books.google.hu/books?id=hwxMAAAAcAAJ> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Ress Imre 2011: Szekfű Gyula, a levéltárnok 1918–19-ben. In: Ujváry Gábor – Nagy József Zsigmond (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 2.) Ráció, Budapest, 76–97.
- ’Révület’ szócikk. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1993. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Snoek, Jan A. M. 2016: Az alluzív módszer. *Helikon* (62.) 4. 546–562.
- Szekfű Gyula 1910: Anatole France. *Budapesti Szemle* (38.) 405. 359–387.
- Szekfű Gyula 1913: *A száműzött Rákóczi*. 1715–35. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Szekfű, J[ulius]. 1918a: *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–Berlin.
- Szekfű Gyula 1918b: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Dick Manó, Budapest.
- Szekfű Gyula 1920: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. „Élet”, Budapest. <http://mek.oszk.hu/06800/06899/06899.djvu> – utolsó letöltés: 2018. július 19.
- Szekfű Gyula 1923: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Második kiadás. Dick Manó, Budapest.
- Szekfű Gyula 1924: *Történetpolitikai tanulmányok*. (Napkelet Könyvtára 3.) Magyar Irodalmi Társaság, Budapest.
- Szekfű Gyula é. n. [1934]: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Szekfű Gyula é. n. [1989]: *Három nemzedék és ami utána következik*. Az 1934-es kiadás hasonmás kiadása. ÁKV–Maecenas, Budapest.
- Szekfű Gyula 2001 [1941]: A szabadság fogalma. In: Dénes Iván Zoltán (szerk). *Szekfű Gyula. Új Mandátum*, Budapest, 130–132.
- Tatford, Fred[eric]k A[lbert] 2004 [1977]: *Ezékiel próféciájának magyarázata. A halott csontok életre kelnek*. Evangéliumi, Budapest.
- Thienemann Tivadar 2010 [1983]: Bad Hall-i napló. In: Thienemann Tivadar: *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések*. Pannónia Könyvek, h. n. [Pécs], 28–77.
- Újváry Gábor 2010: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. A Foederatio Emericánáról. In: Újváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Ráció, Budapest, 413–493. https://www.kodolanyi.hu/images/tartalom/File/kiadvanyok/ug_harmincharmadik_nemzedek.pdf – utolsó letöltés: 2018. július 19.